

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕЛЬСІНСЬКИЙ РУХ НА ТЛІ ОПОЗИЦІЙНОЇ БОРотьБИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1976–1991 РР.)

Підписання у 1975 р. 35 державами у м. Гельсінкі Заключного Акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі закріпило післявоєнне становище і кордони, а також зобов'язувало усі сторони дотримуватися основних громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод людини, включаючи свободу слова, думки, віросповідання.

Оскільки Заклучний акт НБСЄ прирівнювався до національного законодавства, то його підписання означало, що відкриваються юридичні можливості легально і цілком законно боротися з порушеннями прав людини, спираючись на внутрішнє і міжнародне право [1, с.10].

В контексті дотримання гелсінських положень відбулась активізація руху правозахисників у СРСР і регіоні Центрально-Східної Європи, що втілилася в створення груп із захисту прав людини.

Метою даної статті є проведення компаративного аналізу українського гелсінського руху, представленого Українською гелсінською групою (1976-1988) і Українською гелсінською спілкою (1988-1991), з аналогічними рухами в країнах Центрально-Східної Європи.

У регіоні Центрально-Східної Європи гелсінські групи постали в Чехословаччині, Болгарії і Румунії. Так, у січні 1977 р. виникла чехословацька опозиційна організація "Хартія-77". У лютому – березні 1977 р. в Бухаресті під впливом "Хартії-77" сформувався Комітет на захист прав людини під керівництвом професора П. Гоми [2]. На початку 1978 р., за інформацією колишнього Комітету державної безпеки Болгарії, було здійснено спробу організації болгарської "Декларації 78" [3, с.145]. В інших республіках Центрально-Східної Європи правозахисний рух виступав вагомою складовою опозиційного спектру, однак він не пов'язувався безпосередньо із гелсінським процесом. Такі правозахисні організації, як: Комітет захисту робітників, Комітет громадської самооборони, Рух на захист прав людини і громадянина – у Польщі; Незалежна Співдружність із захисту прав людини у Болгарії, Спілка вільних демократів – в Угорщині заслуговують детального дослідження, однак рамки компаративної роботи вимагають порівнювати типологічно однорідні феномени.

Компаративний аналіз гелсінського руху в Україні і країнах Центрально-Східної Європи побудуємо на підставі наступних критеріїв: чисельний та якісний склад організації; співвідношення правозахисної та національної складових діяльності; ідейно-політичні дискусії всередині організації; реагування влади на діяльність гелсінських груп; вплив гелсінського руху на процес транзиту політичної еліти у 1989-1991 рр. та партійне будівництво.

Джерельну базу статті щодо українського гелсінського руху складає 4-томне видання документів і матеріалів "Українська громадська група сприяння виконанню гелсінських угод" [4]; особисті інтерв'ю автора з колишніми членами Української гелсінської групи і Української гелсінської спілки – В. Овсієнком [5] і М. Мариновичем [6]; матеріали Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву "Смолоскип", а також "неформальної" періодики.

Якщо на археографічному рівні ми маємо солідний корпус опублікованих документів з історії українського гелсінського руху, то його історична інтерпретація знаходиться лише на початковій стадії. Не існує жодної синтетичної монографії, обмеженим є коло наукових статей з проблеми.

До 20-річчя утворення УГГ побачив світ збірник матеріалів, упорядкований В. Кіпані і В. Овсієнком "Українська Гелсінська група: До 20-ліття створення" [8]. З нагоди 30-ї річниці УГГ відбулася наукова конференція у видавництві "Смолоскип", матеріали якої опубліковані у спеціальному номері часопису "Молода нація" [9], а також видано збірник матеріалів, упорядкований О. Зінкевичем та В. Овсієнком [1].

На рівні дисертаційних досліджень, присвячених українському гелсінському руху, існує єдине наукове узагальнене, здійснене одеською авторкою І.Б. Кривдною [10]. У ньому розглядаються передумови виникнення, ідеологічні та організаційні засади і підсумки гелсінського руху на двох рівнях – правозахисному (1977-1988) та політичному (1988 – початок 90-х рр.).

На початковій стадії знаходиться дослідження регіональних аспектів гелсінського руху. Хоча гелсінський рух мав загальноукраїнську географію, лише історики Закарпаття [11] і

Тернопільщини [12] створили наукові розробки щодо умов створення та діяльності Української гельсінкської спілки.

У цілому констатуємо, що феномен українського гельсінкського руху у вітчизняній історіографії на сьогодні не дістав належного історичного висвітлення. На наш погляд, опосередкованим свідченням недооцінювання ролі українських правозахисників в утвердженні української незалежності є той факт, що авторами і ініціаторами більшості робіт і проектів, присвячених цьому явищу, є здебільшого самі учасниками гельсінкського процесу.

Ступінь розробки українського гельсінкського руху в історіографії значно поступається здобуткам чеської історичної науки щодо вивчення феномену “Хартії-77”. На джерельному рівні його всебічно розкриває виданий у Чехії у 2007 р. ґрунтовний тритомний збірник “Charta 77: Dokumenty 1977-1989” [7], що вміщує близько 700 документів. Соціальний запит активізує зусилля чеських істориків щодо вивчення опозиційного руху і антитоталітарної революції. Визнаними фахівцями з дослідження “Хартії-77” є В. Пречан [13], М. Отагал [14; 15], Ї. Ванчура [16], П. Блажек [17; 18] та ін.

Комплексним дослідженням еволюції “Хартії-77” у період 1977-1982 рр. є робота канадського історика Р. Песіка [19]. Вагомість вказаного дослідження полягає в тому, що воно побудоване на матеріалах інтерв’ю Песіка з колишніми учасниками “Хартії-77”, проведених науковцем у 1996 р.

В українській історіографії проблеми чехословацького правозахисного руху розкриті в контексті дисертаційних дослідженнях, присвячених антитоталітарному демократичному руху в Чехословаччині у період нормалізації Л.М. Новак-Каляєвої [20], А.В. Слесаренка [21]. Авторитетним фахівцем з історії “Хартії-77” є російська дослідниця Е.Г. Задорожнюк. Багаторічним підсумком її наукових розробок [22-26] має стати монографія, яка нині готується до друку: “От крушения Пражской весны к триумфу “бархатной” революции. Из истории оппозиционного движения в Чехословакии. Август 1968 – ноябрь 1989 гг.”.

Спроби створення гельсінкських організацій в Румунії і Болгарії відтворюють зарубіжні дослідники М. Міхаїлеску [27] і Б. Асенов [3].

Порівняння феноменів УГГ і “Хартії-77” вимагає співвіднести кількісний склад учасників руху.

Слід зауважити, що наведення однозначно точних цифр наштовхується на низку труднощів, головна з яких полягає в тому, що факт вступу в групу не завжди фіксувався за допомогою письмової заяви. Так, частина українських дисидентів, будучи в неволі, давали усну згоду (наприклад, Ю. Шухевич, Г. Приходько) [28]. У частини з осіб, що підписали “Хартію-77”, за словами чеського історика П. Блажека, підписний листок не зберігся, деякі підписи ніколи не були обнародовані, а із самого початку існував інститут негласних (закритих) списків підписантів [29].

За нашими підрахунками, всього за час існування Української гельсінкської групи з 1976 до 1987 рр. її членами були 50 осіб (з них – двоє іноземні члени) [Підраховано за: 4, т. 1; 1, с.93-100].

За даними історика-дисидента, одного з речників “Хартії-77” Ї. Ванчури, у Чехословаччині у період з 1977 по листопад 1989 рр. “Хартію-77” підписали й стали учасниками однойменного руху 1742 особи [Див.: 20, с.71]*. Для синхронізації порівняння з УГГ зазначимо, що до 1987 р. чисельність членів “Хартії-77” становила 1568 чол., що в 31 раз більше, ніж в Україні.

Таким чином, чисельності “Хартії-77” український гельсінкський рух зміг досягти лише у період суверенізації України, у формі Української гельсінкської спілки, яка на 1 січня 1990 р. нараховувала 260 чол., а на момент Установчого з’їзду УГС 20-30 квітня 1990 р. мала вже 2 300 членів [5].

Наведені цифрові дані, які графічно наведені нижче в Рис. 1, потребують історичних пояснень.

Порівнюючи відносну перевагу у кількісному вимірі “Хартії 77” над УГГ можна знайти, на наш погляд, кілька її пояснень. По-перше, з самого початку “Хартія-77” створювалася як “громадянська ініціатива”, тобто організаційно більш розмита структура [25, с.199], ніж УГГ. Її ініціатори з самого початку прагнули зробити рух відкритим і залучити до нього більше людей. По-друге, вона постала як контркультурне об’єднання. Її передвісником стала андеграундна рок-група “Plastic People of the Universe”, заборона якої стала приводом до утворення “Хартії 77”. З огляду на це культурологічна складова сприяла об’єднанню гуманітарної інтелігенції навколо руху. По-третє далися ознаки події “празької весни”, що заклала на тривалий час опозиційний потенціал в суспільстві.

* За матеріалами виданого у 2007 р. у Чехії збірника “Charta 77: Dokumenty 1977-1989”, всього нараховується 1889 підписантів з 1977 по 1989 рр. [7]

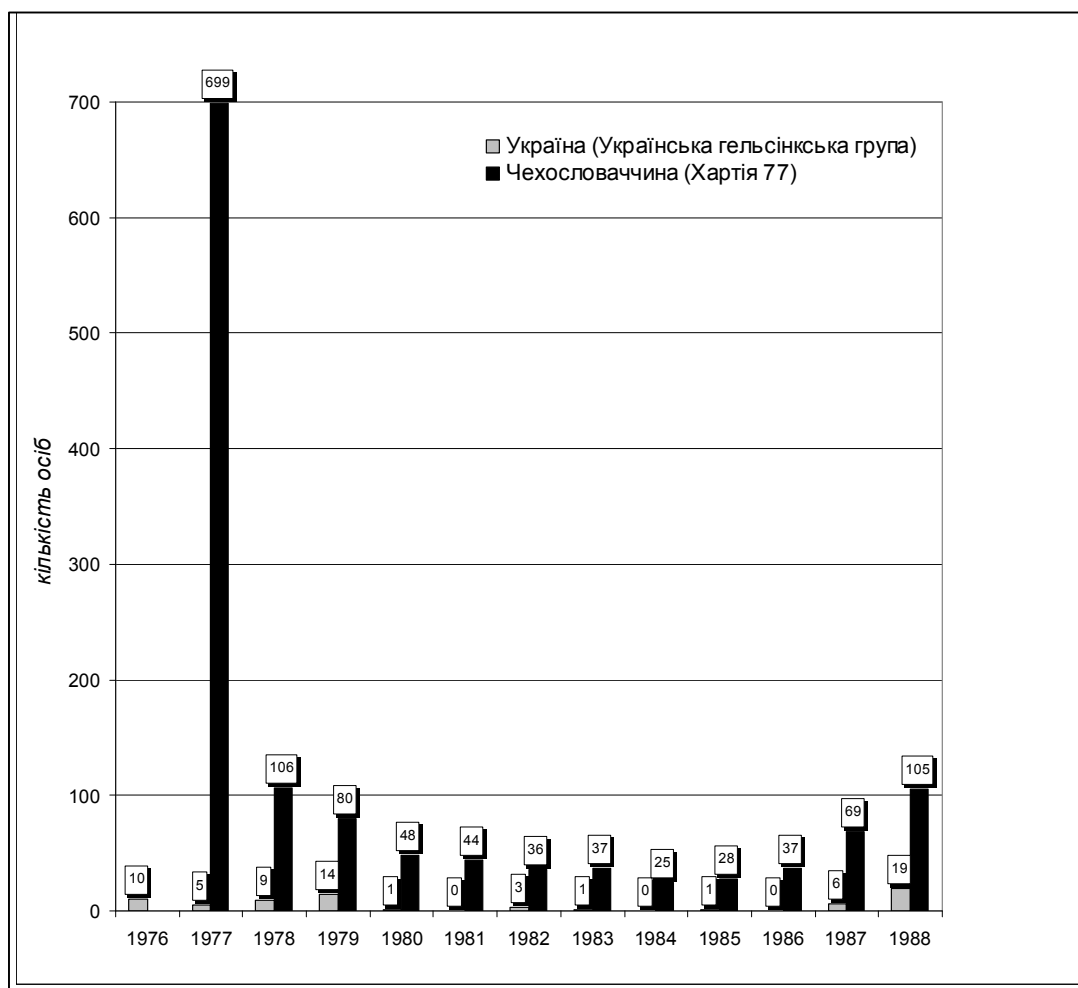

Рис. 1. Динаміка чисельності гельсінкських груп в Україні і Чехословаччині у 1976-1988 рр.

Однак, незважаючи на суттєву різницю кількості учасників гельсінкського руху в Україні і Чехословаччині, вона має досить відносний характер. У цілому маємо констатувати спільну його рису (характерну і для інших країн Центрально-Східної Європи) – підкреслену елітарність.

На наш погляд, причина малочисельності гельсінкського руху полягає у двох головних площинах, кожна з яких варта окремої уваги: по-перше, суспільно-політична ситуація в Україні і країнах Центрально-Східної Європи; по-друге, неготовність широких верств суспільства сприйняти ідеї правозахисного характеру.

Очевидно, що за умов тотального покарання інакомислення в СРСР, особливо в Україні, у доперебудовний період і на початковому етапі “перебудови”, гарантовано прирікати себе на тяжке покарання могли лише окремі люди, наділені видатними рисами характеру.

Кожен з дисидентів, хто давав згоду на вступ до Української гельсінкської групи, усвідомлював наслідки свого рішення, пов’язані із неминучим покаранням – тюрмами, засланням, примусовим психіатричним лікуванням.

В інтерв’ю автору відомий дисидент, член Української гельсінкської групи Василь Овсієнко на питання про малочисельність організації відповів наступним чином: “Одна справа йти в бій у складі роти, полку, дивізії, прийнявши 100 наркомівських грамів і бачачи позаду “заградотряд” чи СМЕРШ, – психологічно інша (не кажу, що легша чи важча, але психологічно інша справа) витикатися проти цілої Імперії Зла одному з мільйона (справді, на 50 млн. населення – 48 членів УГГ)” [5].

Отже, маємо говорити про особливу рису Української гельсінкської групи – самозреченість її членів, усвідомлену готовність до арештів. Як згадувала О.Я. Мешко, на пропозицію М.Д. Руденка вступити до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, вона відповіла: “Будемо ми заарештовані. Бо вовк линяє, але шкуру не міняє. Я оце тепер, товариш Руденко, захищаючи свого сина і стикаючися з нашими державними, судовими інституціями, з

юстицією, переконалася, що це те ж саме – ми будемо заарештовані. Але я вам хочу сказати – не смійтеся – я не боюся, що буду заарештована. Бо мені навіть краще, щоб я була заарештована. Бо мені жити тепер тяжко. Я не можу більше так жити” [30, с.76]. Подібною ж за тональністю є реакція В. Стуса 1979 р. “Бачачи, що Група фактично лишилася напризволяще, я вступив до неї, бо просто не міг інакше. Коли життя забране – крихт я не потребую” [31, с.494].

Фабрикація кримінальних справ, застосування психіатрії в каральних цілях свідчила про значний страх, який вселяла невелика купка борців в свідомість партійних можновладців.

“Коли вони сказали, що хочуть створити Гельсінкську Групу в Україні, я похолола, – згадує нинішня голова Московської Гельсінкської групи Людмила Алексєєва, як до неї приїхали Микола Руденко і Левко Лук’яненко. – На теренах усього Радянського Союзу найжорстокіше карали в Україні... Це камікадзе. Терміни українцям давали найбільші. І найбільше у таборах було саме серед членів Української Гельсінкської групи” [Цит. за: 32, с.7].

За словами В. Овсієнка, члени Української гелсінкської групи, “не кооптували населення, кожен робив цей вибір сам” [5].

Другий фактор, що спричинив малочисельність гелсінкського руху, на наш погляд, криється в самій його природі. В українських реаліях відчувалася складність сприйняття широкими верствами значущості такого поняття як “права людини” – терміну, який асоціювався у свідомості радянського громадянина лише у зв’язку з порушенням останніх в Африці, США і капіталістичній Європі, і аж ніяк не на Батьківщині. Крім того, давалася ознака ізоляція гелсінкського руху від тих проблем, що хвилювали більшу частину пересічних громадян (матеріальні, фінансові тощо).

В. Стус у 1982 р. так висловився з цього приводу: “...Гельсінкський рух – то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний... Коли б це був масовий рух народної ініціативи, з широкою програмою соціальних і політичних вимог, коли б це був рух із задумом майбутньої влади – тоді він мав би якісь надії на успіх. Атак – Гельсінкський рух схожий на немовля, що збирається говорити басом” [31, с.501].

Слід зазначити, що ця вада характерна не тільки для України, вона має загальноєвропейський характер. Дослідниця чехословацького опозиційного руху Л. Новак-Каляєва вказує на те, що і в Чехословаччині, “навіть у спрощеному вигляді філософія “Хартії” була зрозумілою лише обмеженому колу освічених людей” [20, с.99].

Відносність оцінок про малочисельність українського гелсінкського яскраво виявляється при його порівнянні з румунським і болгарським варіантами.

Так, офіційне звернення румунського опозиціонера, опального письменника Паула Гоми до 35 країн-учасників Гельсінкських угод, підтримало 8 осіб [2].

Сам П. Гома так описував епізод з кооптуванням однієї неназваної особи до підписання документа. “Я сказав йому, що перед підписанням він має прочитати те, що підписує. Він взяв лист і заявив, що тільки у восьми румунів була хоробрість, підписати його. Він підписав одразу, рішучою рукою й продовжив говорити про боягузтво румунів, про хоробрість чехів, про всі несправедливості, що він терпів на роботі, про своє рішення боротися із владою до кінця... Він запевнив мене, що повернеться принаймні зі ста справжніми румунами” [...] “Наступного дня та ж сама людина повернулася: неголена, з набряклими очима. Він сковзнув у двері й попросив, щоб я прикрив телефон [...], я вийняв лист і зробив рух, щоб викреслити його ім’я”. [...] Після розповіді, наскільки гордим і гідним він був протягом усього свого життя, він вказав, що хоче не просто викреслити своє ім’я зі списку, а скоріше “вирізати його ножицями з листа...”. Він пояснив, що його дружина знепритомніла, почувши новину про його підписання, його невістка спробувала задушити його, обвинувачуючи у “втягуванні всіх нас в неприємності”. Невістка заявила: “Хто подав вам ідею приєднатися до Гоми? Ви хочете, щоб ми залишилися без роботи, без наших квартир, автомобіля”. Зять, агент таємної поліції, закричав: “Ви пішли до Гоми! Ви знаєте, хто такий Гома? Я скажу, він агент ЦРУ, і поряд з ним ви стаєте зрадником і вас засудять до смертної кари. Він подвійний агент. Ви хочете, як і Гома, щоб росіяни вторглися до нас?” [27].

Наведена довга цитата яскраво демонструє той шалений страх перед владою, що існував в румунському суспільстві у період 70-80-х рр. Немає сумніву, що описаний випадок є типовим не тільки для румунської ситуації, а й відображає психологічний стан тогочасного українського суспільства.

Серед розглядуваних країн ЦСЄ найменш тривала історія існування гелсінкського руху мала місце в Болгарії. У цій країні в цілому початок організованого опозиційного руху припадає на 1988 р., тому в болгарській історіографії прийнято говорити про “запізніле болгарське дисидентство” [Див.: 33, с.128-162]. Яскравим свідченням цієї запізнілості є здійснена ззовні спроба утворення гелсінкської організації. За обнародуваними даними Комітету державної безпеки Болгарії, в 1978 р. Ліга із захисту прав людини, що знаходилася в Амстердамі, спробувала створити уявлення на Заході, що в Болгарії також є дисиденти, що борються за права

людини. З цією метою вона зв'язується з емігрантом Антоном Кристевим, 27-літнім парубком із Софії. В 1977 р. його відправили в Болгарію з фальшивим паспортом, для того, щоб він надрукував болгарську "Декларацію-78" і відправив її в різні закордонні й болгарські установи. Його завдання також полягало у друкуванні й поширенні гасел, листівок й закликів від імені Агентства болгарських дисидентів. Антона Кристева навчили робити знімки, користуватися хімічними речовинами для стирання й підроблення печаток, а також підтримувати конспіративний зв'язок з Лігою.

На початку 1978 р. Кристев з кількома друзями створює "Декларацію-78" у двох варіантах – один для поширення в Болгарії з "Закликом до громадян", а другий – англійською мовою зі зверненням до західних урядів підтримати "боротьбу за цивільні права в Болгарії". Обидва ці варіанти відправляють у партійні й державні установи, у редакції центральних газет і в посольства США, Італії, Франції, Австрії й Китаю в Софії. У результаті в березні 1978 р. у австрійському виданні "Ді прессі" було опубліковано, що в Болгарії група дисидентів поширює "Декларацію-78". Це повідомлення підхопили й перебільшили західні засоби масової інформації. У результаті Антон Кристев був засуджений на 12 років тюремного ув'язнення [3, с. 145-146].

Слід підкреслити, що елітарність гельсінкського руху побіжною причиною мала психологічне підґрунтя. Канадський дослідник Р. Песік на основі інтерв'ю з учасниками чехословацького гельсінкського руху вбачає в характері діяльності "Хартії-77" синдром гетто. Як зазначала одна з активних учасниць руху, П. Сустрова, "ті, що підписали "Хартію-77", були людьми, яких витіснили зі звичного оточення... колеги, друзі..., що припинили з ними спілкуватися через страх. У більшості з підписантів не існувало друзів крім самих хартистів, пов'язаних між собою громадянською мужністю і рішенням висловити свою незгоду" [19, р. 13].

Цю характеристику можна екстраполювати й на українське правозахисне середовище, яке ще більшою мірою було вузькокорпоративним.

Чехословацька історія дає приклади при зростаючій ізоляції і взаємодії навіть внутрішні шлюби серед деяких підписантів Хартії 77.

Отже, з огляду на наведені обставини, масштаб гельсінкського руху і в Україні, і в країнах Центрально-Східної Європи значно поступався іншим видам опозиційної діяльності, таким як молодіжний чи робітничий рух.

Що стосується якісного складу учасників гельсінкського руху, то порівняльний аналіз українського і чехословацького варіантів демонструє тотожність професійного спрямування основних дійових осіб.

Як свідчать аналіз біографій учасників Української гельсінкської групи, лише 8,3% складали інженери, тоді як превалювала гуманітарна інтелігенція (85,4%) [Підраховано за: 1, с. 93-100]. Подібна тенденція спостерігалася і в Чехословаччині. Домінували тут представники творчих професій, на другому місці – вчені, на третьому – юристи, на четвертому – інженери [25, с. 209]. Така ситуація є почасти типовою для тоталітарних суспільств, де еліту репрезентують представники інтелігенції, і водночас криє в собі ваду зазначеної вище елітарності. Єднання різних прошарків населення, яке продемонструвала польська "Солідарність", не знає аналогів в інших країнах Центрально-Східної Європи.

Щодо національного складу, то переважну більшість членів "Хартії 77" являли чехи. У русі брало участь 36 словаків – приблизно п'ятдесятя частина від усіх, хто підписав документ. За словами російського професора Е. Задорожнюк, "незалучення словаків до "Хартії-77" можна вважати своєрідним історичним гріхом, що став важливою причиною розпаду країни" [25, с. 209].

Екстраполюючи національну проблему (чехи – словаки) на український гельсінкський ґрунт, важливо зазначити, що розколу по лінії західно- чи східноукраїнської ідентичності тут не відбулося. Українська гельсінкська група мала різнобічну географічну представленість. Так, аналіз біографій учасників УГГ свідчить, що з тих, хто народився на Україні (41 особа), лише 31% походили із Західної України (7 – з Івано-Франківська, 4 – зі Львова, 2 – з Тернополя, 1 – з Дрогобича). Усі інші представляли Наддніпрянську частину України [Підраховано за: 4, т. 1; 1, с. 93-100].

Гельсінкський рух як європейське явище, як правило, висвітлюється в історіографії як правозахисний, беручи до уваги його основний вектор спрямованості. Однак, важливо дослідити, наскільки у кожній зі згаданих груп проявлявся цей загальносвітовий базис, а наскільки – суто місцеві проблеми та мотивації.

За словами учасника гельсінкського руху М. Мариновича, "доцільно вивчити баланс між громадянськими правами (передусім свобода слова) і умовно кажучи "національними" правами (зокрема культурні та релігійні)" [6].

Специфікою українського гельсінкського процесу стало його переплетіння з національно-визвольним рухом.

Як відомо, український етнос, знекровлений розкуркуленням, трьома голодоморами, сталінськими "чистками" та Другою світовою війною, за соціальних, культурних та освітніх умов, створених в СРСР, знаходився перед загрозою асиміляції, втрати своїх етноідентифікуючих особливостей і поступового розчинення у російському етносі. Тому перед Українською гельсінкською групою, крім захисту прав людини, стояла ще одна проблема, за вагою не менша, а можливо, навіть і більша, ніж перша – проблема національного поневолення і збереження української ідентичності. Зі схожими проблемами стикались інші неросійські гельсінкські групи (вірменська, грузинська, литовська), але в УГГ ці риси проявилися найяскравіше [34, с.18-19].

У першому меморандумі Української гельсінкської групи було поставлено питання геноциду українського етносу (у контексті Голодомору 1932-1933 рр.), розкуркулення 1930-1933 рр., війни з Німеччиною 1941-1945 рр., винищення УПА), і, як наслідок цього, скорочення вживання української мови [34, с.21].

В одному з перших ґрунтовних програмних документів Групи "Наші завдання" відзначалося, зокрема, що "національні права стали вагомою частиною загальнолюдських прав нації, що прагне відстояти себе під сонцем". У цьому документі, крім констатації тотальних порушень прав людини, підкреслювався також фіктивний характер державності України у складі СРСР, акцентувалась увага на русифікаційній політиці першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького.

В іншому програмному документі з промовистою назвою "Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу" зазначається: "Росіянин, куди б він не подався, у кожній республіці, у вищій школі послуговується рідною мовою. Українець на своїй землі захиляється в російщенні. Росіянин всюди має на рідній мові школи, дитячі садки, театри, кінофільми, – українець на своїй землі про це лише мріє, бореться і сідає до тюрми з тавром націоналіста" [35, с.32-33].

На захист етнічних цінностей у своїй "Заяві про зречення радянського громадянства" яскраво виступив член УГГ В. Калиниченко: "Але особливо трагічне становище українців, національне життя яких поставлено на кін. Українську національну свідомість придушено. Внаслідок державної політики лінгвоциду українську мову на Україні напівубито. Тепер прегарно-мелодійну нашу мову можна почути лише у найглухіших селах, з уст колгоспників, найупослідженішого шару сучасного українства. В усіх ділянках суспільного життя (таких, як виробництво, наука, навчання, культура, управління тощо) панує російська мова. Українці, один з найстаріших автохтонних народів в Європі, зараз мають незрівнянно менше прав, ніж, скажімо чорне населення Південно-Африканської Республіки, про важке національне життя якого так багато розписується радянська пропаганда [35, с.257-258].

Для країн Центрально-Східної Європи, як і для Московської гельсінкської групи, правозахисний рух знаходився в контексті опору тоталітаризму. При цьому не ставилося питання про втрату власної ідентифікації чи розчинення в "єдиному радянському народі".

У даному нам інтерв'ю М. Мариневич зазначив: "віддаючи належну шану Московській Гельсінкській групі за неоціненну підтримку і схиляючи голову перед багатьма постатями російського дисидентства (наприклад моїх друзів Сергія Ковальова, Віктора Некіпелова та Людмили Алексєєвої), я все ж не поділяв загального настрою в тогочасній дисидентській Москві, що УГГ була занадто "засмічена" національними проблемами, від чого буцімто страждали проблеми суто демократичні. Я переконаний у неподільності, рівноправності й взаємозалежності прав людини: неможливо забезпечити одні, порушуючи інші" [6].

У Чехословаччині національно-визвольні прагнення пов'язувалися, насамперед, зі звільненням країни від військ Радянського Союзу. Так, у документах чехословацької "Хартії-77", зокрема, під рубриками "Хартія до 28 жовтня" (5 документів) і "Хартія до 21 серпня" (10 документів) висувалася вимога відновлення державного суверенітету Чехословаччини в контексті виведення військ з країни [36, с.287].

Примітним є той факт, що в румунському випадку національно-визвольний чинник тривалий час не давався взнаки. Чаушеску вдалося створити певною мірою образ незалежності від СРСР. Його відмова допомогти радянським військам придушити чехословацьке повстання 1968 р., до середини 70-х рр. створювала в частини румунського населення і західних країн ілюзію самостійної внутрішньої політики, спрямованої на збереження національного суверенітету [27].

Отже, у порівнянні з іншими гельсінкськими організаціями Центрально-Східної Європи, на український гельсінкський рух найбільшою мірою лягало подвійне навантаження. Воно полягало в тому, що при загальній домінанті захисту прав людини він зосереджував свою увагу на національно-визвольній боротьбі – у період Української гельсінкської групи імпліцитно, а в добу Української гельсінкської спілки – відкрито. Разом з тим, шляхи вирішення національного питання залишалися ареною дискусій.

Як відомо, ефективність роботи будь-якого громадського об'єднання нерозривно пов'язана з консолідованістю позицій його учасників чи вмінням нівелювати контрверзи поглядів. Прослідкуємо цей аспект проблеми на прикладі УГГ/УГС і "Хартії-77".

Членами Української гельсінкської групи стали представники різних стадій українського національного руху: учасники підпільного періоду 50-х рр. (І. Кандиба, Л. Лук'яненко), руху "шестидесятників" (О. Тихий, Н. Строката), молоде покоління цього руху (М. Маринович, М. Матусевич) [37,с.29] та ін. Через це, серед іншого, і за спектром політичних позицій члени Української гельсінкської групи розрізнялися тактично: незалежники або націоналісти (Ю. Шухевич, П. Січко), націонал-демократи (Л. Лук'яненко, Ю. Литвин, В. Чорновіл та ін.), особи, які дотримувалися загальнодемократичних принципів (П. Григоренко), марксистки (Л. Плющ), "чисті" правозахисники (Й. Зісельс) [38,с.105].

Порівнюючи "строкатість" УГГ з тим колом осіб, що підписали Декларацію про створення "Хартії-77" у Чехословаччині, пересвідчуємося, що й в чехословацьких умовах не йшла мова про однозначність ідейно-політичних поглядів учасників.

Передусім, більшість з засновників "Хартії-77" становили экс-комуністи. Як зазначає один із засновників руху Я. Сабата, їх нараховувалося 140 з 243 перших підписантів. В. Бенда наводить дещо скромнішу цифру у 50%. Це колишні політики і представників еліти правлячої партії, які підтримували реформу 1968 р. і були відсторонені від влади і позбавлені привілеїв в подальший період нормалізації. Найбільш відомими з них були Зденек Млинар (колишній член Центрального Комітету і Височанського Конгресу) і Джифі Хек (колишній міністр закордонних справ і один з трьох перших спікерів Хартії) [19,р.13]. 14 колишніх членів ЦК КПЧ ввійшли до "Хартії-77" [29].

У середовищі колишніх комуністів вирізнялися т.зв. "єврокомуністи" – ті, що залишалися вірними ідеям марксизму і інтернаціонального, тобто європейського, комунізму (Мілос Хаек, Ярослав Сабата і Францишек Кригель), а також революційні соціалісти – троцькісти (Петер Ул). Як зазначає М. Отагал, одна течія єврокомуністів прагнула відновити демократичний рух 1968 р., інша – ставила за мету зміну тогочасного ладу шляхом введення самоврядування трудящих [14,с.34-35].

Слід зазначити, що аналіз 48 біографій членів Української гельсінкської групи показує, що лише 4 з них (М. Руденко, П. Григоренко, Л. Лук'яненко і В. Малинкович) свого часу були членами КПРС, хоча і розірвали з нею.

Формальне порівняння чисельності колишніх комуністів в УГГ і "Хартії-77" може викликати думку, що український правозахисний рух був значно вільнішим від спадщини комуністичного режиму. Однак висока питома вага экс-комуністів у складі "Хартії 77" має історичне підґрунтя. Так, в Україні в 1970-х рр. не проходило таких масштабних чисток у компартії, як у Чехословаччині після поразки Празької весни. Крім того, на думку чеського історика П. Блажека, через наявність у складі "Хартії-77" экс-комуністів, рух отримав допомогу від західних лівих. З іншого боку, наявність у складі опозиційної організації колишніх комуністів являла дратівливий факт для чехословацької влади, і не в останню чергу через це режим організував масштабну кампанію проти неї [29].

Коло засновників "Хартії-77" доповнили письменники (Людвіг Вацулік, Павел Когоут, Вацлав Гавел); представники музичного андеграунда, християни-католики і протестанти. Частина з хартистів не відносили себе до якоїсь з груп, але просто підтримували мету руху.

Отже, спостерігаємо консолідацію під знаменами гельсінкських організацій різних, ізольованих одна від одної груп.

Щодо України, як зазначає В. Овсієнко, "індивідуальні уподобання й позиції були відомі хіба в колі друзів, оскільки з тактичних міркувань вони рідко виявлялися в тодішніх публікаціях, у програмних документах" [1,с.16-17]. А "Хартія 77" часто називала себе "парасолькою, під якою виховуватимуться терпимість до різних поглядів, на підставі яких пропонуватимуться ініціативні рішення" [39,р.90].

Разом з тим, на наш погляд, така думка є дискусійною. Закладені у підвалини гельсінкських організацій світоглядні відмінності їх учасників стали фактором довготривалої дії.

Вони виявилися стійкими і не знівельювалися протягом років. Боротьба проти спільного ворога – комуністичної системи – дозволяла забути про ідеологічні розходження. Її форми і методи виключали політичні цілі, а робили наголос на інформуванні світової громадськості про порушення прав людини; у Чехословаччині багаторазово підкреслювалося гасло "Хартії-77 – "неполітична політика". Однак в період краху тоталітарного режиму, коли на зміну аполітичному характеру боротьби на порядок денний вийшло питання про владу, ці латентні відмінності проявилися з потужною силою. Даний факт є спільним чинником, характерним для Української гельсінкської спілки і "Хартії-77", хоча його прояви і масштаб в українських і чехословацьких умовах різнилися.

У період суверенізації України ідейно-політичні розходження всередині Української гельсінкської групи унаслідувала її правонаступниця – Українська гельсінкська спілка, що відрізнялася політичним характером діяльності. Їх сутність зводилася до продовження багатолітньої дискусії в колах українських дисидентів щодо цілей боротьби – федерації чи конфедерації в складі Союзу РСР або повної незалежності України.

Примітно, що, незважаючи на той факт, що в чехословацькій “Хартії-77” перебував значно більший відсоток екс-комуністів, дискусії подібного характеру, виходячи з доступної нам історіографії, не виникало.

У першому варіанті “Основних принципів” Декларації УГС майбутня форма української державності позначалася як федеративно-конфедеративна. 5 серпня 1989 р. відбулася зустріч першого секретаря міському партії Львова В. Волкова з членами УГС В. Чорноволом, М. Горинем, Б. Горинем. В. Чорновіл висловив ідею про федеративний устрій Радянської України, яка складалася б “з регіональних формувань, наприклад, Поділля, Волині, Таврії, Полісся, Галичини, Буковини – за прикладом штатів в США або земель в ФРН”. Така господарська і адміністративна структура, на його думку, сприяла б розвитку продуктивних сил і відповідала також етнічним і психологічним особливостям різних регіонів республіки. Представники УГС висловилися, що вони не порушуватимуть питання про вихід України зі складу СРСР [40].

Ідею конфедерації проводило і Закордонне представництво Української Гельсінкської спілки – Л. Плющ, М. Руденко, Н. Світлична [41, с.3].

Натомість частина членів УГС Г. Приходько, В. Січко, І. Макар, В. Рубан закидали керівництву і членам Гельсінкської спілки недостатню рішучість і потребу перейти на рейки державної незалежності [42, с.323].

В інформаційному бюлетені Української національної партії 1990 р. вміщено полемічну статтю політичного в'язня, учасника гельсінкського руху П. Рубана із засудженням орієнтації УГС на федерацію або конфедерацію. “Очевидно, що ще до прийняття статусу конфедерації Україна повинна бути незалежною, самостійною державою. Чого ж ми говоримо про конфедерацію, перескакуючи суттєвий для нас історичний етап незалежності?.. Незалежність передувє конфедерації”. “Декларація принципів” УГС стає гальмом на шляху консолідації всеукраїнського руху” [41, с.2], – зазначалося у публікації. Аргументація помилковості курсу УГС полягала в тому, що опозиційний в минулому рух на Україні, пристосовуючись до обставин, затуманив собою ціль, розпорошуючись в боротьбі за мову, культуру, літературу, витрачаючи зусилля не на причини, а на наслідки.

П. Рубан підкріплює свою позицію таким міркуванням: “Жоден політв'язень не витримав би умов концтаборів з ідеями боротьби за конфедерацію, ми витримали все з “абстрактними” гаслами незалежності” [41, с.1] і наголошує: “Дивні речі діються! В Союзі люди ризикують своєю свободою, навіть життям, але ставлять чітко визначені цілі “незалежності” А тут, у вільному світі, напружуються, щоб пустити філософський туманець...” [41, с.3].

Існування дискусій всередині українського гельсінкського руху проявлялося й на регіональному рівні. Так, у спогадах про діяльність Запорізької організації УГС-УРП колишній член Запорізького обласного проводу УГС-УРП О. Черненко згадує, що існували відмінності ідеологічного характеру в рамках одного міста – серед районних осередків. Наприклад, “центральні осередки м. Запоріжжя більше тяжіли до демократичних принципів, головним в діяльності і критерієм, кінцевою метою визнавали дотримання норм “Декларації прав людини”. Правобережний осередок (найпотужніший і за чисельністю, і за впливом в області) за кінцеву мету ставив здобуття Україною незалежності, з дотриманням норм цієї ж таки “Декларації”. Не одноразово відбувались суперечки. Але “спільний ворог” – КПСС, зводив нанівець всі ці “неузгодження” до пори, до часу” [43].

Примітно, що радикальне рило шукало форм співпраці з поміркованими колами, прагнуло єдності. Однак рішенням керівництва УГС цих людей виключили зі складу організації як екстремістів. Як згадував В. Берладяну, тим, хто виступав за об'єднання колишніх політв'язнів і переслідуваних у Народний Фронт, що боротиметься за незалежність України, чільні лідери УГС казали: “Гельсінські Угоди служитимуть прикриттям нашої патріотичної діяльності... А Фронт, що боротиметься за незалежну Україну, ніколи не стане масовим” [44].

Варто було В. Берладяну на новорічному прийомі, який влаштувала в Таллінні 27 грудня 1988 р. Естонська Партія Національної Незалежності, заявити, що Україна є союзником Естонії у боротьбі за самостійність, як його автоматично позбавили права ще де-небудь репрезентувати УГС.

Івана Макара з допомогою українського відділу радіостанції “Свобода” примусили вийти зі Спілки за те, що 29 січня 1969 р. підписав у Вільнюсі “Хартію Свободи поневолених народів СРСР”, в якій зазначалося: “...ми вважаємо неприйнятним для поневолених народів не тільки спільне існування в межах імперії, а й федеративний чи конфедеративний устрій” [44].

Про тяглість дискусії і боротьби з приводу питання федерації чи незалежності свідчить й оцінка гельсінкського руху, дана Осипом Зінкевич ще 1980 р.: “Автори Декларації..., першого і другого Меморандумів Української Гельсінкської Групи, маніфесту Українського правозахисного руху... політичний змаг до самостійності протиставили сучасному малоросіянству, для якого характерними є його всесоюзні, цебто загальноросійські і універсалістичні позиції. Зберегти українську духовність зможуть лише виразні і безкомпромісові українські національні і самостійницькі позиції кожного учасника українського політичного і суспільно-громадського життя” [45].

В остаточному тексті Декларації В. Чорновіл зробив редакційну правку “стоячи на позиціях української державності, УГС, як правозахисна федеративна організація відстоює право окремих осіб чи громадських груп конституційним шляхом домагатися своїх ідеалів державності у формі як федерації чи конфедерації з іншими народами СРСР або Європи, так і повної державної незалежності” [42, с.323].

В інтерв'ю дисертанту В. Овсієнко зазначив, що певною мірою ідеологічні розходження в УГС мали місце й через конфлікт особистостей за лідерство в організації – між Л. Лук'яненком і В. Чорноволом. “Чорновіл був обережніший, тому були деякі тертя між ним і Лук'яненком. Чорновіл відійшов (не вийшов, а відійшов) від УГГ в кінці 1989 немалою мірою тому, що Лук'яненко приступив до виконання обов'язків Голови УГГ. А Чорновіл міг бути тільки на чолі” [5].

Не заглиблюючись в конкретно-історичні перипетії навколо цього питання, маємо констатувати, що в діяльності Української гельсінкської спілки відбилися існуючі в тодішньому суспільстві різні бачення українського майбутнього. Десятиліття радянської влади з її ідеологічною машиною деформували психологію населення, здійснили розчинення національної ідентичності значної маси населення. В умовах кінця 80-х рр. існувало переконання, що говорити про незалежність – наперед погоджуватися з елітарністю і малочисельністю прихильників. Цю думку добре підтверджує цитата Л. Лук'яненка: “Конфедерація” в програмі – то була лише тактика: не можна було йти попереду народу занадто далеко, бо ми опинилися б в ізоляції [5]”.

При порівнянні ідеологічних протиріч в українському гельсінкському русі з чехословацьким дається взнаки інший характер відмінностей поглядів. Якщо ерзац-державний статус України зумовив переплетіння проблем прав людини з вирішенням дихотомії “автономія (культурна, політична) VS незалежність”, то в умовах Чехословаччини дискусія розгорнулася в площині філософських аспектів. Її репрезентантами стали В. Гавел і В. Бенда.

В есе “Сила безсилик” (“Мос безмоспєх”) Вацлав Гавел проаналізував політику “нормалізації” і запропонував власну інтерпретацію “Хартії-77” та її концепції, що охоплювала діяльність дисидентів в цілому. Система змушувала людину “жити в неправді”, отже виходом з цієї кризи, на думку В. Гавела, могло бути тільки “життя в правді”, досягнути якого може кожний громадянин, якщо відмовиться виконувати ритуали, спробує подолати розбіжність між реальністю та її інтерпретацією і повернутися до життя, що відповідає його внутрішній сутності. Ці проблеми, підкреслював автор, кожен повинен вирішити для себе сам.

Вацлав Бенда у травні 1978 р. написав есе під назвою “Paralelni polis” (“Паралельний поліс”), спочатку як документ, що виставлявся на обговорення зборів керівництва “Хартії-77”. У даному есе Бенда визнає досягнення “Хартії-77” щодо піднесення етичних і моральних норм над політикою. Однак він виступив із критикою “Хартії-77” за підтримку абстрактного морального ставлення, при якому не ставилися конкретні завдання або мети: “Абстрактна моральна позиція ... – це всього лише жест; іноді вона може бути неймовірно ефективною, але її не можна втримувати більше декількох тижнів або місяців” [46, р.127]. На думку Бенди, вирішенням даних проблем був напрямок у політичне русло моральних зобов'язань і місії “Хартії-77” для створення паралельного поліса.

Рішенням за Бендою була не атака тоталітарних інститутів і не компроміс із ними, а ігнорування всіх їх і створення альтернативних, паралельних соціальних, політичних і економічних інститутів. На його думку, дана стратегія була і раціональною, і мала найкращі наміри. Передбачалося, що міжнародна політика насамперед буде забезпечувати надходження допомоги із Заходу для інших паралельних інститутів. Така допомога могла являти собою фінансову підтримку, освітняську, поширення інформації (як правило, через Радіо “Вільна Європа” і “Радіо Свобода”), і захист від утисків за допомогою погрози того, що ганебні акти репресій будуть опубліковані (комуністи завжди були дуже сприйнятливими до критики з боку засобів масової інформації Заходу) [46, р.128].

Чехословацький випадок свідчить, що подібно до українських умов, закладені в основу руху світоглядні відмінності мають схильність до тривалої дії. В епоху горбачовської перебудови проявилася закладена з самого початку поляризація членів “Хартії-77” на старше і молоде покоління – прихильників відповідно моральних ідей Паточки і Гавела і виборювачів активних дій за принципом В. Бенди.

Як відповідь на недостатній радикалізм, неготовність перейти до активних заходів (демонстрації, мітинги), залучивши на свій бік широкі верстви населення, на базі “Хартії 77” виникають сателітні утворення, що поступово набувають рис самостійних організацій. 1987 р. 40 учасників руху з когорти “молодшого покоління”, прагнучи відходу від принципу “неполітичної політики”, підписали лист з вимогою політизації і радикалізації “Хартії-77”. У жовтні 1988 р. постав Рух за громадянську свободу (HOS), який очолили Я. Стерн, Р. Барек, Я. Сабата [19, р.40]. Однією зі своїх цілей члени опозиційної організації висунули вимогу скасування керівної ролі комуністичної партії.

У відповідь частина членів “Хартії-77” – переважно екс-комуністи – об’єднуються навколо організації OBRODA (у перекладі з чеської – “Відродження”), яка відстоювала можливість перетворення Комуністичної партії Чехословаччини та існування соціалістичної системи, заснованої на демократичних принципах. 40% організації OBRODA склали якраз підписанти “Хартії-77” [19, р.49].

Разом з тим, коли британський журналіст Міша Гленні запитав на початку 1990 р. у міністра закордонних справ Чехословаччини Іржи Дінстбіра, чому нове керівництво його країни змогло справити такий великий вплив на міжнародні відносини протягом шести тижнів революції у Чехословаччині, Дінстбір пояснив, що протягом дванадцяти років опозиційного існування “Хартія-77” розуміння між її прибічниками досягла такого рівня, що нічого, і тим більше ідеологічні спори, не могли б їх зруйнувати. Усі сторони, що підписали її, починаючи від “правого” католика Вацлава Бенди до троцькіста Петра Ула, були віддані незалежній закордонній політиці Чехословаччини. Але ще більшою, на думку Дінстбіра, була особиста підтримка, яку хартисти отримували один від одного і продовжували отримувати після революції. Відчуття ув’язнення і переслідування зблизило нових лідерів Чехословаччини більше, ніж зумів би це зробити якийсь демократичний процес [47, р.2].

29-30 квітня 1990 р. відбувся установчий з’їзд УГС, на якому було прийнято рішення про розпуск Спілки й заснування на її основі Української Республіканської партії. Очолив її голова УГС Левко Лук’яненко. За УРП на певний час закріпилося означення “партія дисидентів”. Більша частина, понад 60 % (за даними В. Кіпіані [48]; В. Овсієнко наводить цифру у 75 % [5]) угаєсівців влилися в УРП.

Зазначений вище конфлікт в українському демократичному таборі щодо майбутнього державного статусу України зумовив виникнення на базі УГС кількох організацій, що, сповідуючи стратегічно спільні демократичні і антикомуністичні цінності, виявляли відмінності в тактиці боротьби. Разом з тим, масштаб дроблення зафіксував український феномен роз’єднаності демократичного табору. Так, не досягнувши бажаного радикалізму від УГС, частина її колишніх членів стали засновниками цілого ряду організацій і партій націоналістичного спрямування, зокрема: Української національної партії, Української міжпартійної асамблеї, Українського християнсько-демократичного фронту (згодом – партії), Всеукраїнського політичного об’єднання “Державна самостійність України”.

Аналізуючи результати діяльності українського гельсінкського руху у порівнянні з чехословацьким, ключовим вважаємо той факт, що в Україні контреліта, яку являли собою представники гельсінкського руху, не трансформувалася зі здобуттям незалежності у політичну еліту у повному сенсі, у розумінні реальних важелів впливу на політичну долю України.

Першим досвідом участі УГС у “великій політиці” стали вибори народних депутатів УРСР 4 березня 1990 р. До Верховної Ради було обрано 11 членів УГС: Л. Лук’яненко, В. Чорновола, М. та Б. Горинів, Л. Горохівського, О. Шевченка, С. Хмару, Б. Ребрика, В. Колинця, Я. Кендзьора, І. Деркача та виключеного з організації І. Макара, що створили кістяк Народної Ради [48]. Однак цей успіх, виявився лише короткотерміновим. Ротації еліт в Україні не відбулося; при владі, як відомо залишилися представники партійно-державної номенклатури.

У Чехословаччині, незважаючи на значно більший відсоток комуністів в “Хартії-77”, подібні з українським випадком численні дискусії щодо тактики політичної боротьби, вичленування з хартистської групи низки організацій демократичного толку – реалізувався транзит колишньої дисидентської контреліти в еліту політичну.

Саме члени “Хартії-77” стали ядром Громадянського Форуму. Навіть організаційна структура Громадянського Форуму була подібна структурі “Хартії-77” [19, р.80]. Після перемоги антитоталітарної революції 1989 р. значна частина членів Хартії 77 ввійшла до владних кабінетів й зуміла закласти магістральний шлях розвитку цієї держави.

Крім Вацлава Гавела, високі державні посади обійняли: Вацлав Бенда (у 1990 р. обраний головою Чехословацького федерального парламенту), Зденек Ічинський (у 1989-1992 – віце-президент Федеральних Зборів), Іржи Дінстбір (міністр закордонних справ Чехословаччини у 1989-1992 рр.), Ярослав Сабата (міністр уряду Чеської Республіки у 1990-1992), Петр Ул (керівник Чехословацького інформаційного агентства у 1990-1992 рр.), Анна Сабатова (заступник

омбудсмена) та ін. До сьогоднішнього дня міністром зі справ Євросоюзу є Александр Вондра [29].

Питання, чому сталося так, – занадто широке і дискусійне, й заслуговує на самостійне вивчення. Зазначимо, що самі колишні українські дисиденти відчують помилковість того, що не захотіли/не зуміли піти у владу. Водночас в середовищі колишніх правозахисників можна знайти різні пояснення цього явища.

Так, в наданому нам інтерв'ю В. Овсієнко вбачає причину слабкості політичної спроможності опозиційних сил у “генетичній слабкості інтелігенції”: “що це за “еліта”, якщо вона завжди в першому поколінні?”. Він цитує з цього приводу Івана Драч, який писав: “Чи був у нас хоч один літератор, який не ганяв би курей з городу?” [5].

Малочисельність демократичного табору, відсутність управлінського досвіду та професійної підготовки вбачають за основні перешкоди транзиту еліти В.Сверстюк (“Не було в нас кадрів! Де б вони взялися? Коли нас вирубували до пня, коли ми жили одним корінням і молодим пагінням, яке ніколи не досягаючи нормального цвітіння і плодоношення”) і В. Стус (“Бо мало нас. Дрібнесенька щопта. Лише для молитов і всечекання”) [5].

Незважаючи на те, що гельсінкські рухи з самого початку заявили про відсутність опозиційної програми, діяльність в рамках конституції, готовність до конструктивного діалогу, вони була сприйнята керівництвом країн як опозиційні структури. Реакція влади на діяльність гельсінкських організацій в Україні і країнах ЦСЄ при спорідненості стратегічній – придушення – мала відмінності у тактиці боротьби з опозиційними організаціями.

Таким став сумний “звіт” боротьби за Україну українських правозахисників: 24 члени УГГ засуджені у зв'язку із членством у Групі; загалом вони відбули в концтаборах, в'язницях, “психіатричках”, на засланні понад 170 років. На страсному рахунку членів Групи – понад 550 років неволі. Група розплатилася п'ятьма життями: Михайло Мельник, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко і Василь Стус загинули в неволі [32, с.16].

У Чехословаччині кримінальне переслідування характерне лише на початковому етапі існування “Хартії-77”. 1977 р. підписанти “Хартії” зазнали кримінального покарання з боку режиму “нормалізації”. Гавел піддався домашньому арешту, а 1979 р. за есе “Влада безвладних” і участь в гельсінкському русі був ув'язнений на чотири роки. Іржи Гаек зазнав обструкції, Паточка помер під час допиту [25, с.201].

Під напором з-за кордону влада вимушена була відійти від прямого придушення і вдалася до тактики компрометування хартистів перед громадою, аби викликати страх та негативне ставлення більшості громадян до “Хартії”. З цією метою наприкінці січня 1977 р. владою було видано “добровільну петицію”, що засуджувала “Хартію 77”. Вона стала відомою як “Анти-хартія”, де “хартисти” звинувачувалися у “прислужництві імперіалізму та його спецслужбам”, називалися “носіями розладу і розбрату власного народу”. На виробництві, в організаціях, навчальних закладах за вказівкою “згори” учасники зборів повинні були схвалювати заготовлені завчасно резолюції, що засуджували “Хартію 77” як провокаційний акт і своїми підписами та виступами висловлювати повну підтримку керівним органам партії та держави. Резолюції підписувались особисто. Більшість присутніх на зборах підписувала їх незалежно від того, чи відповідало це їхнім переконанням, чи ні. Тільки окремі особи відмовлялися ставити свій підпис або вимагали ознайомлення з текстом Декларації [14, р.40].

Однак, зважаючи на те, що стратегією чехословацького правозахисного руху, на думку англійського дослідника Дж. Кіна, була орієнтація на публічність акцій [49], переслідування лише сприяли популярності Хартії 77.

Отже, дискредитацію правозахисників, створення їм репутації звичайних кримінальників [8, с.7] мала на меті й радянська партійно-державна машина, однак методи боротьби з інакодумцями в українських реаліях відзначалися значно більшою жорстокістю.

Таким чином, здійснена спроба компаративного аналізу українського гельсінкського руху з відповідними процесами в країнах Центрально-Східної Європи дозволяє дійти низки висновків та узагальнень.

Гельсінкський рух являє собою частину опозиційного спротиву, що мав місце в тоталітарних суспільствах радянського блоку. Конкретно-історичні обставини спричинили його оформлення в низці республік СРСР, у тому числі в Україні. Малочисельність та елітарність української гельсінкської боротьби порівняно з чехословацькою “Хартією-77” вважаємо відносною, адже вона справила значно потужніший вплив на владу, ніж в окремих країнах Центрально-Східної Європи, наприклад, в Болгарії, Румунії, де спроби правозахисного руху були придушені на етапі декларації намірів. Спільною рисою гельсінкських організацій виявилася одностороння соціальна структура, в якій переважали представники інтелігенції, та їхня геттоїзованість, що унеможливило переростання руху в масовий.

Специфіка українського випадку природно пов'язана із взаємозв'язком та переплетінням правозахисної і національно-визвольної складових. Даний фактор є причиною застосування тотального кримінального переслідування і катування членів Української гельсінської групи, що контрастувало з методами урядів країн Центрально-Східної Європи, які у більшості випадків застосовували адміністративні та пропагандистські засоби нейтралізації правозахисників.

На відміну від "Хартії-77", в якій, незважаючи на строкатість ідейно-політичних поглядів та значний відсоток комуністів, в умовах антитоталітарної революції відбулася консолідація опозиціонерів, в українських реаліях боротьба всередині демократичного табору стала на заваді згуртованості учасників гельсінського руху і, серед іншого, унеможливила прихід національно-демократичних сил до влади у період суверенізації України.

Проблемою окремого дослідження залишається питання, чому в умовах падіння тоталітарних режимів діяльність гельсінських організацій мало кому відома, вони не є фактором політичного життя.

Джерела та література

1. Українська Гельсінська група. До 30-річчя створення: історія, документи / Упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К., 2006.
2. Dissent in Romania: an overview / By P. Moore. 5 June 1978. Radio Free Europe // Інститут відкритого суспільства: <http://files.osa.ceu.hu/holdings/300/8/3/text/52-6-147.shtm>.
3. Асенов Б. От шесто – за шесто. – София, 1999.
4. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод / Харківська правозахисна група; Упорядн.: Є.Ю. Захаров: В 4 т. – Харків, 2001.
5. Інтерв'ю Ю.О. Каганова з В.В. Овсієнком. 07.10.2008 р. Особистий архів автора.
6. Інтерв'ю Ю.О. Каганова з М.Ф. Мариновичем. 27.10.2008 р. Особистий архів автора.
7. Charta 77: dokumenty, 1977-1989. Sv. 1-3 / V. Čisářovská, V. Prečan. – Praha, 2007.
8. Українська Гельсінська група: До 20-ліття створення. Спецвипуск газети "Самостійна Україна" / В. Кіпіані, В. Овсієнко. – К., 1996. – № 25028.
9. Молода нація. – 2006. – № 3(40): Українська гельсінська група: 30 років героїзму (1976-2006).
10. Кривдіна І.Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – початок 90-х років): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний політехнічний ун-т. – Одеса, 2001.
11. Басараб М.М. Українська Гельсінська спілка в Закарпатті. – Ужгород, 2006.
12. Горохівський Л.Ф. Діяльність Української Гельсінської Спілки на Тернопільщині та нинішня реалізація принципів УГС (До 20-річчя утворення Української Гельсінської Спілки) // <http://khp.org/archive/index.php?id=1219038726>
13. Prečan V. V kradenem čase. Vyběr ze studii, článku a úvah z let 1973-1993. Uspořadal M. Drapala. – Brno, 1994.
14. Otáhal M. Opozice, moc, společnost. Příspěvek k dějinám "normalizace". – Praha, 1996.
15. Otáhal M. Normalizace 1969-1989. Příspěvek ke stavu badání. – Praha, 2002.
16. Vančura J. Naděje a zklamání. Pražské jaro 1968. – Praha, 1990.
17. Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989 / Ed. P. Blažek. – Praha, 2005.
18. Blažek P. "Ale jiná možnost není". Vyšetřování vzniku Charty 77 // Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977-1989. Sborník z konference k 30. výročí Charty 77. Praha, 21-23 března 2007. – Praha, 2008.
19. Pesik R. Charter 77: its struggle, problems and accomplishments. A Thesis Submitted to the Faculty of Graduate Studies in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of master of arts. – University of Manitoba, 1998.
20. Новак-Каляева Л.М. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 – грудень 1989 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2004.
21. Слесаренко А.В. Антитоталітарні рухи в Чехословаччині (1969-1989 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський славистичний ун-т. – К., 2007.
22. Задорожнюк Э.Г. Путь к "бархатной" революции: противостояние "властных" и "безвластных" в Чехословакии // Славяноведение. – 2004. – № 3.
23. Задорожнюк Э.Г. Чешско-словацкие отношения: от "режима нормализации" 1969 года к "бархатной" революции 1989 года // Новая и новейшая история. – 2005. – № 6.
24. Задорожнюк Э.Г. "Бархатная" революция в Чехословакии глазами американских дипломатов. – 2006. – № 6.
25. Лаврик (Задорожнюк) Э.Г. Хартия-77: уроки тридцатилетней истории // Свободная мысль. – 2008. – № 2.
26. Задорожнюк Э.Г. Хартия 77 и концепция "параллельного общества" в Чехословакии // Новая и новейшая история. – 2008. – № 5.
27. Mihailescu M. Paul Goma and the Courage to Say No – A Romanian Experience <PDF> // http://www.allacademic.com/one/prol/prol01/index.php?cmd=Download+Document&key=unpublished_manuscript&file_index=2&pop_up=true&no_click_key=true&attachment_style=attachment&PHPSESSID=3e42d43f0d435335d2242478401d694e.
28. Інтерв'ю Ю.О. Каганова з В.В. Овсієнком. 14.10.2008 р. Особистий архів автора.

29. Особисте листування з П. Блажеком. 14.11.2008 р.
30. Мешко О. Свідчу. – К., 1996.
31. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. / НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка / М. Коцюбинська (голова ред. кол.), М. Гончарук (упоряд.). – Л., 1994. – Т. 4.
32. Обертас О. Українська гельсінкська група: 30 років героїзму // Молода нація. – К., 2006. – № 3(40).
33. Христова Н. Специфика на българското “дисидентство”. – София, 2005.
34. Грабчак К. Захист прав людини та українських етнічних цінностей у діяльності Української Гельсінкської Групи // Молода нація. – 2006. – Вип. 3.
35. Українська Гельсінкська Група 1978-1982. Документи і матеріали. – Торонто; Балтимор, 1983.
36. Власть – общество – реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века. – М., 2006.
37. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М., 2006.
38. Шевчук В.П. Правозахисний рух в Україні 70–80-х рр. як опозиція тоталітарному режимові // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996.
39. Falk B. The dilemmas of dissidence in East-Central Europe: Citizen intellectuals and philosopher kings. – New York; Budapest; New York, 2003.
40. Пути: Беспартийный журнал. – К., 1989. – № 1.
41. Рубан П. Конфедерація чи незалежність? // Українська національна партія: Інформаційний бюлетень. Львів, 1990. – Вип. 3. – Квітень.
42. Камінський А. На перехідному етапі: “гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. – Мюнхен, 1990.
43. Спогади колишнього члена Запорізького обласного провуду УГС-УРП О. Черненка про діяльність Запорізької організації УГС-УРП. Особистий архів Ф.Г. Турченка.
44. Барладяну В. Біля воріт держави. 31.05.1990 // Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву “Смолоскип”. – Ф. 5А.
45. Зінкевич О. Питання української духовності в Україні. 11 жовтня 1980 р. // Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву “Смолоскип”. – Ф. 27А: Україна. УСАМ. “Смолоскип”. Доповіді О. Зінкевича.
46. Tucker A. The philosophy and politics of Czech dissidence from Patocka to Havel. – Pittsburgh, 2000.
47. Glenny Misha. The rebirth of history: Eastern Europe in the age of democracy. – L., 1990.
48. Kipiani B. УГС: політичні дискусії та долі лідерів // <http://www.kipiani.org/plain.cgi?63>.
49. Keane J. Vaclav Havel. A Political Tragedy in Six Acts. – L., 1999.

Summary

The article is devoted to comparative analysis of Ukrainian Helsinki Movement presented by Ukrainian Helsinki Group (1976-1987) and Ukrainian Helsinki Union (1988-1991), with similar movements in Czechoslovakia (“Charter 77”), Bulgaria (“Declaration 78”) and Romania. The following problems are examined in the article: numeral and qualitative organization membership; correlation of human rights and national component; ideological and political discussions inside the organizations; reaction of the authorities on the activities of Helsinki groups; the influence of Helsinki movement on the process of political elite’s transit in 1989-1991.

Л. С. Мандзій

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ (1991–1994 РР.)

Українські дослідники в розвитку політичної еліти України виділяють кілька етапів її становлення, що зумовлено якісними змінами механізмів рекрутування політичної еліти. Перший етап формування політичної еліти синхронізується з періодом становлення незалежності (1991-1994 рр.), який і став об’єктом нашого аналізу. Процеси формування політичної еліти суспільства в наукових працях розглядаються через систему понять та категорій, до яких належать циркуляція, рекрутування, репродукція, трансформація, зміна складу еліти. Метою статті є здійснення аналізу процесів трансформації, циркуляції та рекрутування політичної еліти та їх теоретичне узагальнення.

Одним із центральних є поняття циркуляції еліти. Його запровадив у науковий обіг та активно використовував один із засновників теорії еліти В. Парето. На його думку: “Суспільна історія є історія спадковості привілейованих меншин, які формуються, борються, досягають влади, послуговуються нею і занепадають, аби бути заміненіми іншими меншинами. Це явище нових еліт, які під час безперервної циркуляції виникають з нижніх прошарків суспільства, досягають найвищих прошарків, розквітають, а відтак занепадають, руйнуються і зникають, становить собою один із наслідків історії, який потрібно враховувати для розуміння великих історичних рухів” [1, с.476].

В. Парето вказував, що циркуляція еліти, тобто її зародження, соціальне дозрівання, стабілізація, а відтак і деградація, – це рушійна сила суспільного розвитку. Деградація